

KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING O'ZBEK TILIDAGI TADQIQ YO'NALISHLARI

Shahrsabiz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyot kafedrası

O'zbek tili adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi

Bekmurodov Doston

Annotatsiya

Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslikning o'zbek tilshunosligidagi tadqiq yo'nalishlari ilmiy jihatdan tahlilqilinadi. Kognitiv tilshunoslik tilni inson aqliy faoliyati va tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganuvchi zamonaviyfan sohasi sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadal rivojlanib kelmoqda. Maqolada metafora,metonimiya, konseptual tahlil, freym semantikasi va prototip nazariyasi kabi kognitiv tilshunoslikning asosiyyo'nalishlari o'zbek tili materiallarida qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida kognitiv yondashuvning rivojlanish bosqichlari va istiqbollari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, metafora, freym semantikasi, prototip nazariyasi, o'zbek tili, mental leksikon.

Annotation

This article provides a scientific analysis of the research directions of cognitive linguistics in Uzbeklinguistics. Cognitive linguistics, as a modern field of science that studies language in connection withhuman mental activity and thinking, has been rapidly developing since the second half of the 20th centuryThe article examines the application of key cognitive linguistics directions such as metaphor, metonymy,conceptual analysis, frame semantics, and prototype theory in Uzbek language materials.Inaddition, thestages

of development and prospects of the cognitive approach in Uzbek linguistics are highlighted

Keywords: cognitivelinguistics, concept, metaphor, frame semantics, prototype theory, Uzbek language, mental lexicon.

Аннотация

В данной статье научно анализируются исследовательские направления когнитивной лингвистики в узбекском языкознании. Когнитивная лингвистика как современная отрасль науки, изучающая язык в связи с умственной деятельностью и мышлением человека, начала активно развиваться со второй половины XX века. В статье рассматривается применение таких основных направлений когнитивной лингвистики, как метафора, метонимия, концептуальный анализ, фреймовая семантика и теория прототипов, на материале узбекского языка. Также освещаются этапы развития и перспективы когнитивного подхода в узбекском языкознании.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, метафора, фреймовая семантика, теория прототипов, узбекский язык, ментальный лексикон.

Kirish

Tilshunoslik fani XX asrning ikkinchi yarmida tubdan yangilandi va tilni nafaqat tizim sifatida, balki inson bilish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq hodisa sifatida o'rganishga e'tibor qaratila boshlandi. Ayni shu ehtiyojdan kognitiv tilshunoslik fan sohasi yuzaga keldi. Kognitiv tilshunoslik til strukturasi inson tafakkuri, idrok etish va bilish qobiliyatlari asosida tushuntirishga intiladi.

O'zbek tilshunosligida kognitiv yondashuv mustaqillik yillaridan boshlab faol tatbiq etila boshlandi. Milliy tafakkur tarzini, dunyoning til manzarasini va o'zbek mentalitetining lisoniy ifodasini o'rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy tadqiq yo'nalishlari va ularning o'zbek tilshunosligidagi qo'llanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kognitiv tilshunoslikning nazariy asoslari

Kognitiv tilshunoslik 1970–1980-yillarda G. Lakoff, M. Johnson, R. Langacker, Ch. Fillmore va boshqa olimlar tomonidan shakllantirila boshladi. Ushbu fan tilni inson miyasidagi bilimlar tizimi bilan bog'liq holda o'rganadi. Asosiy tadqiq ob'ektlari qatoriga konseptlar, sxemalar, freymlar, skriptlar va fikriy modellar kiradi.

G. Lakoff va M. Johnsonning «Metaforalar biz yashaydigan hayot» (1980) asari kognitiv tilshunoslikning poydevorini qo'ydi. Ular metaforani faqat badiiy san'at vositasi sifatida emas, balki tafakkurning 'universal mexanizmi sifatida tavsifladilar. R. Langackerning «kognitiv grammatika» nazariyasi esa grammatik kategoriyalarni inson idrok etish qobiliyatiga bog'lab tushuntirishni taklif etdi. Metafora va metonimiya: o'zbek tilidagi konseptual tahlil

O'zbek tilida konseptual metaforalar milliy mentalitetni aks ettiruvchi boy material hisoblanadi. Masalan, HAYOT — SAFAR konseptual metaforasi o'zbek maqol va hikmatlarida keng uchraydi: «Hayot yo'l, yurmasang — qolasan», «Umr o'tkinchi, amal — baqiy» kabi iboralar shundan dalolat beradi. Bundantashqari, VAQT — PUL, INSON — O'SIMLIK, DAVLAT — UY tipidagi metaforalar ham o'zbek tilida barqaror kognitiv modellar sifatida mavjud.

O'zbek tilshunosligida metafora tadqiqotiga S. Usmonov, N. Mahmudov va D. Xudoyberdiyevlarning ishlari muhim hissa qo'shdi. Tadqiqotchilar o'zbek tilidagi somatik (tana a'zolari bilan bog'liq) metaforalarni kognitiv nuqtai nazardan o'rganib, ularning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashdi. Xususan, «ko'ngil» leksemasi o'zbek tili uchun alohida ahamiyatga ega konsept bo'lib, uning semantik doirasi ingliz tilidagi «heart» konseptidan sezilarli darajada farqlanadi.

Freym semantikasi va o'zbek tili

Ch. Fillmore tomonidan ishlab chiqilgan freym semantikasi nazariyasi til birliklarining mazmunini ularfaollashtiruvchi bilimlar tizimi — freymlar orqali tushuntiradi. O'zbek tilida «to'y» so'zining semantik freymio'ziga xos madaniy-milliy tarkibga ega: unda «nikoh», «xonanda», «dasturxon», «udum», «maqom», «sovchi»,

«quda-anda» kabi tarkibiy elementlar ishtirok etadi. Bu freym tuzilishi boshqa tillardagi wedding yoki freymrlaridan farqli milliy xususiyatlarga ega.

O'zbek tilshunoslaridan M. Yusupova va B. Mengliyev freym semantikasini o'zbek leksikasini o'rganishgatatbiq etgan ilk tadqiqotchilar qatoriga kiradi. Ularning ishlari milliy konseptlar tizimini, xususan «oila»,«mehmon», «hurmat», «or-nomus» kabi konseptlarning tuzilmasini ochib berishda muhim ahamiyat kasbetadi.

Prototip nazariyasi va kategoriyalash E. Roschning prototip nazariyasi kognitiv tilshunoslikning asosiy konseptual qurollaridan biridir. Ushbunazariyaga ko'ra, kategoriyalar aniq chegara bilan ajralmaydi — ular prototip (eng tipik misol) atrofida radial tarzda tashkil topadi. O'zbek tilida qush kategoriyasiga murojaat qilinsa, so'rovnomalar natijasichug'urchiq va chumchuq kabi kichik qushlarni prototip sifatida ko'rsatadi, kuchukqur yoki tuyaqushni esa. periferiya hodisa deb belgilaydi.

O'zbek tilida prototip va kategoriyalash masalasini o'rgangan olimlar ichida F. Abdullayevning ishlari alohida e'tiborga loyiqdir. U o'zbek tilida rang nomlarining kognitiv tasnifini o'rganib, «yashil» va «ko'k»ranglarning o'zbek mentalitetida qanday farqlanishini tahlil qildi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilida rang kategoriyalashining o'ziga xos kognitiv xususiyatlarini namoyon etdi.Mental leksikon va so'z ma'nosining kognitiv tahlili

Mental leksikon — inson miyasida saqlangan so'zlar va ularning ma'nolari, so'zlar orasidagi munosabatlar tizimi. Kognitiv tilshunoslik bu tizimni tilning to'g'ridan-to'g'ri ko'rinishi sifatida o'rganadi. O'zbek tilida Ushbu sinonimik qatorlarni kognitiv tahlil qilish, masalan «sog'inmoq — qo'msamoq — intizor bo'lmoq» qatoridagi ma'no farqlarini idrok etish va kategoriyalash mexanizmlari nuqtai nazaridan o'rganish muhim tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida so'z ma'nosini kognitiv tahlil qilish sohasida professor H. Ne'matovning strukturaviy-semantik tadqiqotlari va Z Ismoilovanning leksik-semantik

tadqiqotlari alohida o'rin tutadi. Bu ishlar keyinchalik kognitiv yo'nalishda davom ettirildi va o'zbek tilining mental leksikonini o'rganishga yangi imkoniyatlar ochdi.

Dunyoning lisoniy manzarasi: o'zbek tilidagi tadqiqotlar Dunyoning lisoniy manzarasi (DLM) — ma'lum bir til orqali shakllanadigan borliq tasvirining mental tizimi. Kognitiv tilshunoslikda DLM o'rganish asosiy yo'nalishlardan biridir. O'zbek tilidagi DLM tadqiqotlari milliy mentalitetning lisoniy ko'rinishlarini aniqlashga qaratilgan. Xususan, «sabr», «qismat», «baxt», «dil» kabi konseptlar o'zbek lisoniy manzarasining asosiy tarkibiy elementlari sifatida tadqiq etilmoqda.

Akademik N. Mahmudov rahbarligida olib borilgan tadqiqotlar o'zbek tilining konseptosferasini belgilashda katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek lisoniy manzarasida insonparvarlik, oila qadriyatlari va jamiyat uyg'unligi g'oyalari markaziy o'rinni egallaydi.

Xulosa

Kognitiv tilshunoslik o'zbek tilshunosligida yangi va istiqbolli yo'nalish sifatida tobora kuchayib bormoqda. Metafora, metonimiya, freym semantikasi, prototip nazariyasi va mental leksikon kabi yo'nalishlarni o'zbek tili materiallarida qo'llash bir qator muhim natijalar bermoqda. Bu tadqiqotlar o'zbek xalqining dunyoqarashi, tafakkur tarzi va milliy mentalitetini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Kelgusida o'zbek tilshunosligida kognitiv yo'nalishni yanada rivojlantirish uchun: birinchidan, o'zbek tilidagi konseptlar tizimini to'liq tasniflash; ikkinchidan, korpus lingvistikasi bilan uyg'un holda kognitiv tahlil metodlarini takomillashtirish; uchinchidan, yosh tadqiqotchilarni kognitiv tilshunoslik metodologiyasiga o'rgatish zarurdir. Shunday ekan, kognitiv tilshunoslik o'zbek tilshunosligining mustaqil va samarali ilmiy yo'nalishi bo'lib qolishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.

2. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. — Stanford: Stanford University Press, 1987.
3. Fillmore Ch. Frame semantics // Linguistics in the Morning Calm. — Seoul, 1982. — B. 111–137.
4. Mahmudov N. O'zbek tilining kognitiv grammatikasi. — T.: Fan, 2015.
5. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — T.: O'qituvchi, 1995.
6. Yusupova M. Freym semantikasi va o'zbek leksikasi. — T.: TDPU nashriyoti, 2018.
7. Abdullayev F. O'zbek tilida rang nomlarining kognitiv tahlili. — T.: Akademnashr, 2020.
8. Mengliyev B. Kognitiv tilshunoslikka kirish. — Qarshi: Nasaf, 2012.
9. Karimov H. O'zbek tilida konseptual metaforalar. — T.: Ma'naviyat, 2019.
10. Ismoilova Z. O'zbek tilidagi emotiv leksikaning kognitiv tahlili. — T.: Fan, 2021.